

Вольга Георгіеўна Качан
кандыдат філалагічных
навук, дацэнт кафедры
беларускага і рускага
мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта
імя Максіма Танка

Аб лексічнай і граматычнай спалучальнасці назоўнікаў-паронімаў: лінгвістычны і метадычны аспекты

Камунікатыўна-моўны падыход да навучання мове патрабуе таго, каб навучэнцы як мага раней знаёміліся з законамі пабудовы звязных выказванняў, таму і навучанне мове праводзіцца такім чынам, каб, з аднаго боку, вучнямі асэнсоўваліся моўныя з'явы як адзінкі своеасаблівай знакавай сістэмы, а з другога – як адзінкі непасрэднай маўленчай дзейнасці. Выпрацоўка ўмення карыстацца моўнымі адзінкамі не абмяжоўваецца толькі тымі гадзінамі, якія адведзены праграмай на тэарэтычныя і практычныя пытанні па развіцці звязнага маўлення. На працягу ўсяго працэсу паўтарэння матэрыялу, пройдзенага ў пачатковых класах, выконваюцца розныя практыкаванні на ўдасканаленне навыкаў звязнага маўлення. Улічваючы той факт, што найбольш складаным з'яўляецца паўтарэнне марфалогіі, а сам прынцып паўтарэння зніжае цікавасць да вывучэння мовы і не дапамагае развіваць маўленчую дзейнасць, ажывіць думку навучэнцаў, скіраваць іх на пошук, разважанне, аргументацыю дапамогуць заданні на лексічную і граматычную спалучальнасць слоў-паронімаў, якія патрабуюць асэнсавання значэння слова, пошукаў “адзінага неабходнага слова” ў адпаведным кантэксце і з'яўляцца новымі рэсурсамі творчасці. А паколькі матэрыял па марфалогіі вялікі, усё паўтарыць цяжка, то трэба выдзеліць самае галоўнае, без чаго немагчыма грунтоўна вывучаць раздзел “Сінтаксіс і пунктуацыя”.

Што такое лексічная і граматычная спалучальнасць слоў?

Сувязі, якія ўзнікаюць паміж словамі, вельмі складаныя, таму што кожнае слова, што ўваходзіць у склад пэўнага словазлучэння, мае сваё лексічнае значэнне і свае граматычныя асаблівасці. Спалучальнасць слоў абумоўлена і пазамоўнымі адносінамі, гэта значыць, адносінамі паміж з'явамі рэчаіснасці, і ўласна-моўнымі фактамі: здольнасцю слова злучацца з іншымі словамі ў залежнасці ад яго лексічнага значэння, семантычным суаднясеннем слова з сінонімамі, яго экспрэсіўнай і стылістычнай афарбоўкай.

Лексічная спалучальнасць – гэта магчымасць слова як лексемы спалучацца з іншымі словамі (як лексемамі). Выявіць лексічную спалучальнасць слова, гэта значыць, вызначыць кола слоў, з якімі яно можа спалучацца ў звязным маўленні. Лексічная спалучальнасць цесна звязана з граматычнай спалучальнасцю, паколькі слова – гэта двухбаковая адзінка, яна мае, акрамя лексічнага значэння, граматычную структуру.

Граматычная спалучальнасць – гэта здольнасць слова як прадстаўніка пэўнага граматычнага класа (часціны мовы) уступаць у спалучэнне з іншымі словамі (як прадстаўнікамі іншых граматычных класаў). Калі лексічная спалучальнасць вызначаецца індывідуальным значэннем слова, то граматычнае – яго лексіка-граматычнай характарыстыкай.

Што такое паронімы?

Паронімы (ад грэч. *para* побач, *kaia* + *onoma* імя) – найчасцей аднакарэнныя словы, якія маюць марфемнае і гукавае падабенства, але выражаюць розныя сэнсавыя паняцці: *адрасат* “той, каму адрасавана паштовае адпраўленне” – *адрасант* “той, хто пасылае паштовае адпраўленне”; *дыпламат* “службовая асоба, упаўнаважаная ўрадам для зносін, перагавораў з замежнымі дзяржавамі” – *дыпламант* “удзельнік конкурсу, узнагароджаны дыпламам”.

У беларускай мове сустракаюцца такія словы не толькі парамі, а і па тры ці нават чатыры ў адным радзе: *кваква – квактуха – квахтуха – квакша; кабыла – кабыліца – кабылка і інш.* Паранімічныя адносіны ўзнікаюць найчасцей паміж назоўнікамі, прыметнікамі, радзей – паміж дзеясловамі. Паронімы найчасцей адносяцца да адной часціны мовы, аднаго граматычнага роду.

Значэнні паронімаў не супадаюць, не перасякаюцца (як у сінонімах), іх знешні выгляд не аднолькавы (як у амонімах). Кожны з паронімаў з’яўляецца функцыянальна самастойным, можа мець сінонімы і антонімы, ніколі не можа быць заменены ў тэксте другім кампанентам паранімічнай пары без парушэння сутнасці выказвання. Блізкасць паронімаў па гучанні і сэнсавыя разыходжанні могуць быць большымі або меншымі.

Некаторыя вучоныя адрозніваюць поўныя і няпоўныя паронімы. Да поўных (абсалютных) паронімаў адносяць звычайна сугучныя аднакарэнныя словы з розным значэннем, якія належаць да адной часціны мовы, маюць націск на адным і тым жа складзе, параўнаем: *эканомія* “ашчаднасць, беражлівасць пры расходванні чаго-небудзь” – *эканомка* “сукупнасць вытворчых адносін пэўнага грамадскага ладу, якія адпавядаюць развіццю прадукцыйных сіл грамадства, гаспадарчае жыццё, стан гаспадаркі”. Аднамясцовасць націску ў абодвух кампанентах паранімічнай пары лічыцца адной з абавязковых прыкмет поўных паронімаў. Месца націску ў паронімах адрознівае іх ад іншых катэгорый слоў, у прыватнасці ад сінонімаў і фанетычных варыянтаў слова. Па той прычыне, што ў паронімах часта націск стаіць на адным і тым жа складзе, сціраецца індывідуальнасць значэння кожнага з сугучных слоў (*дрэўка – дрэўца, пілаванне – пілавінне*). Гэта і прыводзіць да ненаўмыснага іх змешвання.

Няпоўныя (ці частковыя) паронімы вельмі часта адрозніваюцца націскам, што часта прыводзіць да парушэння сугучнасці. Параўнаем: *белізна – бялізна*.

У лінгвістычнай літаратуры ёсць і больш шырокае разуменне паронімаў: да іх адносяць не толькі аднакарэнныя словы, але і неаднакарэнныя паводле марфалагічнага складу словы, якія маюць выпадковае гукавае падабентства (*ампула – ампула, эфект – афект*).

Якія назоўнікі ўступаюць у паранімічныя адносіны?

У паранімічныя адносіны могуць уступаць адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі. Пара паронімаў можа быць:

- адушаўлёны назоўнік + адушаўлёны назоўнік (*адрасант – адрасат, зямляк – зямлянін*);
- адушаўлёны назоўнік + неадушаўлёны назоўнік (*кантралёр – кантролер, карэянка – карэйка, аўчарка – аўчарня*);
- неадушаўлёны назоўнік + неадушаўлёны назоўнік (*крушня – крушына, мязга – мяздра, завіруха – завірушка*).

У паранімічныя адносіны уступаюць адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць: 1) асобу і характарызуюць яе: а) па наяўнасці чаго-небудзь (*абанент, дэбітор*); б) па адносінах асобы да асобы (*адрасат, адрасант, ананім, гадаванец*); в) па дзеянні, якое ажыццяўляе асоба (*гарбар, даследчык, жняя*); г) па прафесіі (*лоцман, газетчыца, канферансье*); д) па званні (*боцман, старшыня, фрэйліна*); е) па палітычнай і ідэйнай прыналежнасці (*дэкадэнт*); ё) па пасадзе (*бургамістр, бурмістр, ляснічы, старшыня*); ж) па ступені адукаванасці (*вандол, варвар, носьбіт*); з) па прыналежнасці да якой-небудзь падзеі (*гайдамак, дэбютант, пасланец*); і) па знешнім выглядзе (*гарбуха*); к) па месцы жыхарства (*зямляк, зямлянін, індыйцы, швейцарац*); л) па тэрытарыяльных перамяшчэннях (*імігрант, эмігрант*); м) па этнічнай прыналежнасці (*індзейцы, карэянка*); н) па сацыяльным і грамадскім статусе, тытуле (*гарадавы, княгіня, княжна, князеўна, манарх, царыца*); о) казачныя, міфічныя героі (*лясун, мадонна, сатыр*); п) па ўзросце (*маладуха, падлетак*); па сямейных адносінах (*міс, місіс, нявестка, нявеста*); с) па адносінах да царквы (*званар, манах, пастар*); т) па дачыненнях да святаў (*шафер, юбіляр*); 2) іншых жывых істот: а) насякомых (*аўсянік, мядзведка, падзёнка*); б) птушак (*аўсянка, бройлер, завірушка, заранка*); в) жывёл (*аўчарка, кабыла, кабыліца, мядзведзіца*); рыб (*бялуга, гарбуша*); д) змей (*кобра*); е) чарвякоў (*салицёр*); ё) лягушак (*квакша*); ж) млекакормячых (*бялуха, яшчар*); з) паўзуноў (*яшчарка*).

Адушаўлёныя назоўнікі-паронімы могуць быць: агульнымі, якія абазначаюць цэлыя класы істот (*зямлянін, шафёр*); асабовымі, што з’яўляюцца назвамі пэўных асоб (*шафёр, старшыня*), і неасабовымі, якія служаць для абазначэння розных іншых істот (*аўчарка, яшчарка*). Адушаўлёным назоўнікам-паронімам уласцівы катэгорыі роду, ліку і склону. Адушаўлёныя назоўнікі-паронімы могуць належаць да мужчынскага, жаночага роду (*салицёр, княжна*), утвараць формы адзіночнага і множнага ліку ці выступаць толькі ў форме адзіночнага ліку (*чытач – чытачы, міс, місіс*), змяняцца па склонах і адносіцца да аднаго з тыпаў скланення –

першага (*аўсянка, бялуга, нявеста*), другога (*кантралёр, зямляк, дыпломнік*), адносіцца да незмяняльных назоўнікаў (*міс, місіс*).

З якімі словамі найчасцей спалучаюцца адушаўлёныя назоўнікі-паронімы?

Найчасцей адушаўлёныя назоўнікі-паронімы ўступаюць у спалучэнне з якаснымі прыметнікамі, якія абазначаюць: рысы характару (*ветлівы, добры, працавіты, акуратны*); адносіны асобы да асобы (*абвінавачаны, абазваны, аштрафаваны*); узровень адукацыі (*дыпламаваны, вучоны, непісьменны*), здольнасці і майстэрства (*таленавіты, прафесіянальны, геніяльны*), узрост (*стары, малады, малы*), наяўнасць ці адсутнасць багацця (*багаты, бедны*), знешні выгляд (*абадраны, прыгожы, бялявы*); памер (*вялікі, малы, худы*); колер (*сіні, белы*), масць (*гняды, буры*), ступень свядомасці (*новы, недаследаваны, распрацаваны, раскрыты, выяўлены*); з адноснымі прыметнікамі, якія абазначаюць сямейныя адносіны (*жанаты, халасты*), месца працы ці службы (*фабрычны, інстытуцкі*), узрост (*двадзіцацігадовы, падлеткавы*), нацыянальнасць (*рускі, беларускі*), колькасць (*шматлікі, адзіны*), стылі і жанры (*казачы, паэтычны*).

Кола слоў, з якімі, напрыклад, спалучаюцца назоўнікі-паронімы *адрасант* – *адрасат*, *абанемент* – *абонент*, *ардынарац* – *ардынатар*, *аўсянік* – *аўсянка*, залежыць ад лексічнага значэння слова, адушаўлёны гэты назоўнік ці неадушаўлёны, называе асобу ці проста адушаўлёны прадмет.

Словы *адрасант* – “той чалавек, хто пасылае паштовае адпраўленне” і *адрасат* – “той, каму дасылаюць паштовае адпраўленне”, спалучаюцца з якаснымі прыметнікамі, якія абазначаюць рысы характару чалавека, адносіны асобы да асобы, узровень адукацыі, здольнасці і майстэрства, узрост, наяўнасць ці адсутнасць багацця, знешні выгляд, узровень гатоўнасці, ступень вядомасці; а таксама з адноснымі прыметнікамі, якія абазначаюць сямейныя адносіны, месца працы ці службы, узрост, нацыянальнасць, колькасць (*шматлікі, адзіны*), тэрытарыяльнае знаходжанне ці месца жыхарства.

Паколькі назоўнік *абанемент* – “дакумент на права часовага карыстання чым-небудзь” – неадушаўлёны, то і спалучацца ён будзе з якаснымі прыметнікамі, якія абазначаюць колер (*сіні, шэры*), памер (*шырокі, вузкі*), знешні выгляд (*стары, новы, пакамячаны*); з адноснымі прыметнікамі, што абазначаюць матэрыял, з якога зроблены дакумент (*папяровы, скураны*), прызначэнне (*бібліятэчны, тэатральны, спартыўны*). Назоўнік *абонент* – “асоба, якая мае абанемент”, – уступае ў спалучэнне з такімі ж групамі прыметнікаў, што і асабовыя назоўнікі *адрасант* і *адрасат*.

Адушаўлёныя, асабовыя назоўнікі-паронімы *ардынарац* – “ваеннаслужачы пры камандзіру або пры штабе для сувязі, выканання асобных даручэнняў” і *ардынатар* – “урач бальніцы, клінікі, які лечыць пад кіраўніцтвам загадчыка аддзялення”, – спалучаюцца з якаснымі і адноснымі прыметнікамі аднолькавых груп прыметнікаў. Адрознівальнымі групамі будуць групы адносных прыметнікаў са спалучэннем месца працы ці службы

(адпаведна штабны // бальнічны), тэрытарыяльнага знаходжання (вясковы // гарадскі).

Паранімічная пара *аўсянік* – *аўсянка* ўтрымлівае два адушаўлёныя назоўнікі, якія адрозніваюцца граматычным родам і адпаведна тыпам скланення. Назоўнікі *аўсянік* (крылатае насякомае, якое жыве ўсяго некалькі дзён) і *аўсянка* (невялічкая пеўчая птушка з атрада вераб’іных, якая корміцца пераважна насеннем раслін) спалучаюцца з якаснымі прыметнікамі са значэннем знешняга выгляду (прыгожы; цікавая), памеру (вялікі, маленькі, невялікая, малая), з адноснымі прыметнікамі, якія абазначаюць час жыцця ці абітання (аднатыднёвы, штогадовая), тэрытарыяльнае знаходжанне (еўрапейскі, аўстралійская), колькасць (рэдка, шматлікія).

Якія памылкі сустракаюцца ў выкарыстанні назоўнікаў-паронімаў?

Большасць памылак звязана з няведаннем лексічнага значэння паронімаў, гэта значыць, з парушэннем іх лексічнай спалучальнасці. Па гэтай прычыне няправільна вызначаюцца граматычныя характарыстыкі слова: адушаўлёны / неадушаўлёны назоўнікі, іх род; няправільна будуецца словазлучэнні і сказы, робяцца памылкі пры скланенні назоўнікаў, узнікаюць пэўныя цяжкасці пры падборы прыметніка да назоўніка-пароніма.

Змешванне паронімаў адбываецца па многіх прычынах: у выніку збліжэння рэалій, якія абазначаюцца гэтымі словамі (*дно* – *днішча*); агульнасці ўжывання паняццяў, дзеянняў, якасцей, якія называюць паронімы (*лоцман* – *боцман*, *апагей* – *перыгей*); узнікненне памылак магчыма і пры неразмяжоўванні стылёвай прыналежнасці слоў: часам назіраецца збліжэнне кніжных спецыяльных слоў з размоўнымі (*антынонія* – *антымонія*); у выніку неразмежавання малазнаёмых носьбітам мовы паранімічных слоў пры ўжыванні іх асобамі, якія недастаткова добра валодаюць багаццямі роднай мовы, дрэнна ведаюць семантыку слоў (*эскаватар* – *эскалатар*, *ампір* – *вампір* і інш.).

Асабліва частыя выпадкі змешвання паронімаў можна назіраць у вусным маўленні, парўнаем: *выразаць апендыцыт* замест *выразаць апендыкс*.

Выпадкі недакладнага ўжывання паронімаў адносяцца да моўных памылак.

Якія заданні можна прапанаваць навучэнцам трэцяга і чацвёртага класаў на засваенне лексічнай і граматычнай спалучальнасці назоўнікаў-паронімаў?

Праца з паронімамі выходзіць увагу да слова, дазваляе адрозніваць лексічнае значэнне слоў і правільна выкарыстоўваць іх у маўленні. Навучэнцам пачатковых класаў можна прапанаваць наступныя заданні:

- Растлумачыць словы і скласці з імі сказы: *медальер*, *медальён*, *індус*, *індзец*, *зямляк*, *зямляне*.

- Падабраць агульнае паняцце да слоў: *жняя, газетчыца, гарбуха; завірушка, аўсянка; бялуга, гарбуша*.
- Вызначыць адушаўленыя ці неадушалёныя назоўнікі: *экспанат, экспанент, фабрыкант, фабрыкат; абанемент – абонент, аўчарка – аўчарня, карэянка – карэйка*.
- Знайсці адрозненне ў лексічным значэнні слоў: *адрасант, адрасат, імігрант, эмігрант; ляснік – лясун, мядзведзіца – мядзведка*.
- Складзі словазлучэнне назоўнік + прыметнік со словамі: *кантралёр, кантролер, кобра, корба – праскланяць два з гэтых словазлучэнняў*.
- Складзі словазлучэнні са словамі: *юбілей, юбіляр, шафёр, шафер – паставіць гэтыя назоўнікі ў форму множнага ліку*.
- Вызначыць род назоўнікаў: *бялуха, міс, мядзведка, практыкант*.
- Падабраць парнімічную пару да слоў: *паўстанак, місіс, зямлянін, жняярка*.
- З прапанаванымі паронімамі складзі і запісаць сказы, дапоўніць другім кампанентам з паранімічнай пары: *абанент, адрасант, эскалатар, жняя*.

! Гэта цікава. Паронімы выкарыстоўваюцца як вобразны сродак мовы. Пры матываваным сутыкненні паронімаў у адной фразе ці адным абзацы больш яркая выяўляюцца перш за ўсё сэнсавыя і стылістычныя асаблівасці кожнага з супастаўленых слоў. Паронімы – эфектны мастацкі сродак, асабліва ў мове вершаваных твораў, у першую чаргу, пародый і эпіграм: “Людзі трымаюць *ордэн*. Так, як трымаюць *ордэн*. (А.Вярніцкі)

Выяўленне і вывучэнне паронімаў – адна з неабходных умоў павышэння культуры вуснага і пісьмовага маўлення ўсіх носьбітаў мовы.

Гаварыце правільна.

Дадзены – дзеепрыметнік залежнага стану прошлага часу ад дзеяслова даць. *Дадзенае мною слова. Дадзеныя на пакупку грошы. Дадзенае права.*

Даны – прыметнік, мае значэнне “імена гэты, той, аб якім ідзе гутарка”. *У даны момант. Даная сітуацыя.*

Даныя – назоўнік, толькі множнага ліку. *Выходныя даныя. Паводле афіцыйных даных.*